

ԵՐԷԿ ԵՒ ԱՅՍՈՐ

(ԱՍՈՒԼԻՍ)

ԱՐԻԱԿԱՆ ԵՆՔ, ԵՒ ՍԱԿԱՅՆ...

Արիականութեան հիմնական տարրերէն կրօնը ունինք. լեզուն՝ նոյնպէս: Եւրոպականութիւնը եւ արիւճը, — այդ մասին ալ ո՛րքան փաստացի, դիտական վկայութիւններ, օտար թէ հայկական: Դեռ 1887 Մարտին ռուս մարդարան Ա. Վ. Ելիսեւ կը գրէր.

— «Հակառակ Հայոց բազմադարեան պատմութեան, հակառակ անոնց հազարաւոր աղէտներուն, հայկական տիպարը դրեթէ անեղծ մնացած է. այնպէս որ ամէնէն մաքուր արիւն պարունակող ազգութեանց շարքին մէջ պատուաւոր տեղ մը կը գրաւեն Հայերը»:

Հանգուցեալ Կ. Բասմալեանի վկայութեամբ, Տոքթ. Կոսովիչ Փարիզի Հայ Կ. Խաչի Բուժարանին մէջ քննելով 380 Հայերու արիւնը, հաստատած է թէ Հայերը շատ աւելի մօտ են եւրոպական տիպարին, քան Ռուսերը, Հունդարները, Լեհերը, մանաւանդ մօտիկ՝ հարաւային Եւրոպացիի տիպարին, եթէ նկատի առնենք Հայերու գրլուխի չափերը:

Ուրիշ հայ դիտնական մը, ռուսացապետ Հրաչեայ Աճառեան, անդամ մը եւս հաստատելով թէ Հայերէնը հնագոյն լեզուներու շարքին կը պատկանի, այս առթիւ քննելով նաեւ «կամիսերէնի, թրահերէնի, փոխլերէնի եւ փոքր ասիական լեզուներու աղբեցութիւնը հայերէնի վրայ», կը գրէ.

— «Հայոց հայրենիքը Թրակիա դնելու տեսութիւնը կը հաստատուի այժմ բոլորովին տարբեր ճամբով մը, այն է՝ Հայերու արեան քննութեամբ: Ահա այս մասին եղած քննութեանց համառօտ ամփոփումը. —

Արիւնը բազկացած է երկու մասէ՝ շիճուկ եւ կարմիր գնդիկներ: Երբ ամանի մէջ քիչ մը արիւն հաւաքենք ու պահենք, կը տեսնենք որ քիչ վերջ կը սառի եւ երկու մասի կը բաժնուի: Տակը կը նստի հաստատուն մասը, որ կարմիր գնդիկներն են, երեսը կը մնայ դեղնորակ ջուր մը որ շիճուկն է:

Երբ երկու տարբեր անձերու արիւնը խառնենք իրարու հետ, հետեւեալ տարօրինակ երեւոյթը կը նկատենք: Ոմանց շիճուկն ու կարմիր գնդիկները միւսին մէջ անվթար կը մնան, այսինքն՝ երկու արիւնները նոյնատեսակ են, ուրիշներու շիճուկը կը լուծէ միւսին կարմիր գնդիկները. կամ շիճուկը լուծիչ չէ, իսկ կարմիր գնդիկները լուծական են. եւ կամ շիճուկը լուծիչ է, իսկ կարմիր գնդիկները անլուծական:

Գիտունները քննելու գտեր են որ արեան գնդիկներու այս լու-

ծական կամ անլուծական ըլլալու չափը ինչպէս անհատէ անհատ, նոյնպէս եւ աղղէ աղղ կը տարբերի: Վերածելով լուծականութիւնը չորս խումբի, ահա թէ իւրաքանչիւր աղղ ի՛նչ համեմատութիւն կը ներկայացնէ:

Յեղալին՝ յայտանիշ կը կոչուի այն թիւը, որ կը ստացուի ա եւ գ խումբերու գումարը բաժնելով ք եւ գ խումբերու գումարով:—

	ա	բ	գ	դ	ցեղային յայտանիշ
Անգլիացի	43.4	7.2	3	46.4	4.5
Ֆրանսացի	42.6	11.2	3	43.2	3.2
Գերմանացի	47.3	11.3	5.7	36	3.1
Ամերիկացի	40	7	10	43	2.9
Իտալացի	38	11	3.8	47.2	2.8
Աւստրիացի	40	10	8	42	2.6
Չեխոսլովաք	40	12.4	7.8	39.2	2.6
Պուլկար	40.6	14.2	6.2	39	2.3
Սերպիացի	41.8	15.6	4.6	38	2.29
Յոյն	41.6	15.2	4	38.2	2.25
Ռումինացի	40.93	14.54	7.97	36.55	2.17
Հայ	40.3	16.6	6.8	36.3	2.01
Թուրք	38	18.8	6.6	36.8	1.77
Հունգարացի	38	18.8	12.6	31	1.6
Լեհ	37	20.8	9.5	32.5	1.55
Արաբ	32.4	19	5	43.6	1.55
Հրեայ սլավ.	33	23.7	5	38.8	1.3
Ռուս	31.2	21.8	6.3	40.7	1.3
Չինացի	25	34	10	30	0.8
Ամեամցի	22	28.4	7.2	42	0.8
Հնդիկ	19	41.2	8.5	31.3	0.5

Այս համեմատութիւններէն կը հետեւի որ ա խումբի տոկոսը բարձր է Եւրոպայի մէջ, աստիճանաբար կը նուաղի յառաջանալով դէպի արեւելք՝ Ասիա եւ Արիւրկէ, որոնց մէջ ք խումբի տոկոսը կը դերակընէ, հետեւաբար ո եւ է ժողովուրդի ա տոկոսը Դրքան բարձր ըլլայ, այնքան մօտ է եւրոպականին: Նմանապէս ցեղային յատկանիշը Եւրոպայի մէջ 2էն բարձր է, իսկ Պուլէն դէպի արեւելք հետզհետէ կ'իջնէ: Հունգարացիները թէեւ եւրոպարնակ, բայց ծագումով ուզրոֆինական ժողովուրդ, իրաւամբ ունին 2էն վար յայտանիշ:

Եթէ այժմ առնենք Հայոց տոկոսները, կը տեսնենք որ Հայերը կը գտնուին եւրոպական ժողովուրդներու մէջ եւ իրենց համեմատութիւնը նոյն իսկ աւելի բարձր է քան Լեհերու եւ Ռուսերու տոկոսները: Մեր ազգային յայտանիշը ցոյց կուտայ որ մեր տեղը կը

գտնուի Պոլսէն դէպի արեւմուտք, պալքանեան ժողովուրդներու կողմէն, այն է լեզուաբանութեան ակնարկած Թրակիան»:

×

Հակառակ այս իրողութեան եւ բազմաթիւ օտար մասնագէտներու վաւերական վկայութեանց, կան մարդիկ որ պղտոր մարդանքներ կը կատարեն այստեղ թէ այլուր: Այս տեսակէտէն ուշադրաւ է փարիզեան բժիշկի մը, Տոքթ. Թընէ Մարսիալի հետեւեալ աղղարարութիւնը զոր կը Թարգմանենք իր գիրքէն (Français, qui es-tu? էջ 96) .

— « Հայերը, կարճ գամկով եւ յայտնապէս ասիացած, 12.8-էն 16.6 % Բ. եւ 11 % ԱԲ., սերունդը Փոքր Ասիայ նախնական ժողովուրդի մը, միշտ նանչցած են Ֆրանսամ իբրեւ ապաստանարան, նոյն իսկ հաշակիքներէն առաջ: Միջին դարում, այնքան բազմաթիւ էին Մոնիէլիէի մէջ որ Համալսարանի դրամ վրայ փակցուած էր հայկական դրամի եւ Ֆրանսայի քաղաքին դրամի փոխանակութեան ցուցակը. էնոյի նահանգին մէջ խիստ յաճախ կը գտնուի հայկական սկապարբ իր փիգիֆական երկու գլխաւոր յատկանիշներով, — կարճ գամկ եւ ուռուցիկ՝ ցցում քիթ: Աշխատաւոր այլ շահամուլ, խորամանկ ժողովուրդ մըն է, որ չի սիրեր հպատակիլ հիւրընկալ երկրին օրէնքներուն: Աւելի նահանգին հայ ապաստանեալները օրէնքի հանդէպ շատ ըմբատ եղած են 1923 - 1939-ին: Բայց վաղուց Ֆրանսա հաստատուած Հայերէն շատերը փրանսական ընտանիքներու մէջ մըտած են իրենց կիներուն գեղեցկութեան եւ իրենց մարտաքամութեան շնորհիւ: Այս մարտաքամութիւնը որ երբեմն երեսն կուգայ գաւակներուն մէջ, այնքան կը նուաստացնէ նկարագիրը որ խառնածնութիւնը (métissage) յամձնարարելի չէ: Կարգ մը Հայեր ժամանակի ընթացքին ծառայութիւն մտնուցած են փրանսացի ժողովուրդին, բայց 1920-էն ի վեր հասած ապաստանեալներուն մէջ պիտի պիտի ըլլար ըմտութիւն մը կատարել: Կամակոր եւ կրքաւ, ամենց բարոյական կեանքի մերքին, խորունկ ըմբռնումը մնացած է ամապանակ: »

Ըսէի՞նք թէ աւելի շատ օրուան քաղաքականութիւնն է որ տուն կուտայ այս թերխաշ տեսութեան, քան գիտութիւնը: Մանաւանդ եթէ նկատի առնենք հեղինակին կողմիւ հակասութիւնները՝ շրջանէ շրջան, մէկ գիրքէն միւսը:

Այս բժիշկը, Մարսիալ, յաճախ խօսած է մեր մասին: Traité de l'Immigration et de la greffe inter-sociale գիրքով, տպ. Պելճիքա, կը ներկայացնէ մեր Պատմութիւնը (ուր պակաս չեն սխալ ծանօթութիւնները, օրինակ՝ մեզ կը կարծէ ... սեմական), համակրանք կը յայտնէ մեր գաղթային շարժման (էջ 26, 86 - 87, 261), զովասանքով կը խօսի մեր կարգ մը ընդունակութեանց մասին, — կը սիրեն,

կը դրէ, տուն չինել, հող մշակել, «սակաւապէտ են, աշխատասէր, խնայասէր, բազմածին, խելացի, ճկուն, նկարագրով հանդարտ»։ Եւ, յայտնելէ վերջ թէ Փարիզի հայկական դրամատունները (?) կ'օգնեն Ֆրանսայի մէջ Հայոց տեղաւորման, կը հրաւիրէ Ֆրանսական կառավարութիւնն ալ որ օժանդակէ այս շատ intéressant ցեղին՝ որպէսզի արմատանայ Ֆրանսայի մէջ։

Նոյն այս բժիշկը, որ միշտ հետաքրքրուած է մեզմով իր յաջորդական հրատարակութեանց մէջ, (տարին անգամ մը գիրք մը լոյս կ'ընծայէ նոյն յանկերգով, կրկնութիւններով եւ ... ականակուռ տխրողներով), յանկարծ 1939էն ասդին սպունգով կը սրբէ նախկին դրածները, եւ ինչպէս Français, qui es-tu?, նոյնպէս վերջերս հրատարակած Les Métis, գիրքով այս անգամ մեզ կը ներկայացնէ եթէ ոչ բոլորովին անբաղձալի, դէթ ընդմիշտ անհամակերբի։ Այս վերջին գիրքին մէջ (էջ 162), շատ աւելի թունաւոր քան նախորդը, կը դրէ թէ յուսախաբ միացեր է տեսնելով որ իրեն ծանօթ 4000 Հայեր ձուլուելու յարմարութիւն չեն ցոյց տուեր, «միշտ շահու ետեւէ, կորսնցողին (Հայերը) իրենց բազմածնութիւնը», եւ կ'առաջարկէ Ալի-բիկէ կամ գաղթալայրերը տարագրել բոլոր հայրենագուրկները, որոնց կարգին եւ Հայերը։ Յետոյ կարծես արդարացնելու համար իր նախապէս դրածները, կը պնդէ թէ Ֆրանսա մտած Հայերը լաւ Հայերը չեն, այլ ստորին որակի (ֆալիքէ Էմֆիտիօր)։ Բայց եւ այնպէս մեզ յիշատակելու ժամանակ, կը ջանայ դնել կա'մ Հրեաներէն առաջ կամ Հրեաներէն վերջ։ Այսպէս, Հրեաներուն պէս ոսկիի ծաւաւն ունին, կը դրէ, ինչպէս Յոյները, Սուրիացիները, նոյնպէս Հայերը։

Երկիրը օտարներէն մաքրագործելու եւ Հայերու պարագան ջրհեղու ժամանակ, հանդուրժելի կը դառնէ որ նկատի առնուի Հայերուն մուտքի թուականը (օրինակ՝ Միջին Դարուն Ֆրանսա եկած Հայեր կան), եւ անոնց բերած ծառայութիւնը, ճշգուի antiquité minima de présence en France անոնց համար որոնք գիրք ստեղծեր են Ֆրանսայի մէջ, օրինակ՝ չորս սերունդի հնութիւն, 120 տարի։ Իսկ 1923-1924էն վերջ Ֆրանսա մտած հայ տարագիրներուն հանդէպ ոչ մէկ հանդուրժողութիւն, — «անոնց որակը լաւ չէ, եւ Լանկտուքի շրջանին մէջ հին Հայերէն առաջ եկած սերունդները ցոյց կուտան եսապաշտ հոգեբանութիւն մը, toute entière tournée vers les biens matériels, profiteuse et d'un patriotisme trop verbeux. (էջ 163)։ Մէկ խօսքով՝ Հայերը անհամակերբի են եւ պէտք է դուրս հանել Ֆրանսայէն։

Այսպէս Տոքթ. Մարտիալ փոխանակ գիտական աշխատութիւն մը ներկայացնելու, նեղմիտ քաղաքականութեան ուղղութիւն մըն է որ, կը ճգնի ընդհանրացնել, գիտական շապիկ հաղցուցած, իր գիրքերով եւ դասախօսութիւններով՝ Փարիզի բժշկ. համալսարանին մէջ։

Բարեբախտաբար այս երկիրը ունի ամուր աւանդութիւններ, եւ մետասաներորդ ժամու մասնագէտները չեն որ պիտի խախտեն դանոնք: Որքան դիտենք, վերջերս նոր կանոնադիր մը մշակուած է հայրենադուրկներու (ափաթիւտ) համար, ուր կը հաստատուի աշխատանքի հաւասարութիւնը եւ կը ջնջուին կարգ մը սահմանափակումներ, մասնաւորապէս 1933 Հոկտ.ի օրէնքը:

Տոքթ. Մարտիակի ճիշդ հակառակն ըլլալով, Փրոֆ. Ժոռժ Մոնթանտոն դիտնական մըն է եւ ցեղային հարցին կը մօտենայ դիտական ակնոցով եւ հեղինակութեամբ: Իր մէկ դիրքին յառաջարանով, L'Ethnie Française, Տոքթ. Մոնթանտոն կարծես յատկապէս կը յարձակի Տոքթ. Մարտիակի վրայ՝ երբ կը դրէ. «Սօսիլ ֆրանսական ցեղի մասին, կը նշանակէ չհասկնալ թէ ինչ է ցեղը», (Տոքթ. Մարտիակ հրատարակած է La Race Française խորագրով հատոր մը): «Ո՛չ, կ'աւելցնէ, չկայ race française, այլ կայ Ethnie Française. Եւ Մոնթանտոն կարծես դիտակցաբար կ'անտեսէ Տոքթ. Մարտիակի հրատարակութիւնները:

Մոնթանտոն, որ տեսաբանն է, ologénisme կոչուած ցեղաբանական դպրոցին, իր կարգին կը զբաղի հայ ցեղով, դիտականօրէն, լըրջօրէն, առանց կողմնակի ակնարկներու: Անցեալ տարի յօդուած մը հրատարակեց «Մաթէն»ի մէջ, հաստատելով Հայերու արիականութիւնը եւ յիշեցնելով դերմանական նոր տեսակէտը: 1942 Մայիս 16/17ին ուրիշ գրութեամբ մը, հրատարակուած Պրիւսէի «Լը Սոլառ» օրաթերթին մէջ, Մոնթանտոն հետեւեալ խորհրդածութիւնները կ'ընէր. «Ծուրը երեք միլիոն Հայերու մէջ, կէս միլիոնէն աւելի չը կան որ ցրուած ըլլան երկրագունդին վրայ, ուր ոչ մէկ ընկերային կամ քաղաքական վտանգ կը կազմեն հիւրընկալ երկիրներուն համար, մինչ երկուքուկէս միլիոնը արմատացած կը մնայ այն երեք երկիրներուն մէջ որ մաս կը կազմեն Հայաստանի եւ հայ ազգութիւնը (Էթնի) յարատեւօրէն իր ձիրքերը եւ ճիւղերը ի սպաս կը դնէ դրեթէ տարամերժօրէն Մօտաւոր Արեւելքի եւ իր բնիկ երկրին օգտին:

«... Եթէ բաղադրենք առ հարիւր համեմատութիւնը, կը տեսնենք որ Հայերու 96 առ հարիւրը կը բնակին այն երեք երկիրներուն մէջ որոնցմէ կազմուած է Հայաստանը եւ 50 առ հարիւրը բուն իսկ Հայաստանի մէջ, ուր մեծամասնութիւնը հողագործներ են» եւն:

Անշուշտ վրիպումներ կան այս տեսութեան մէջ: Օրինակ՝ 1914 – 20էն ի վեր աւելի քան երկու միլիոնի հայութենէն շատ բան չէ մընացած Թուրքիոյ մէջ, իսկ հայ ժողովուրդին 96 առ հարիւրն է որ կը բնակի արդէ Հայաստանի մէջ եւ ոչ թէ 50 առ հարիւրը:

Այս խնդիրը եւ առ հասարակ արիականութեան հարցը ունին բաղձազան ծալքեր որոնց քննութիւնը շատ հեռունները պիտի տանէր մեզ:

ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՒ ՄԵՐ ԳՐԱԿԱՆ ՎԱՐՈՒՑԱՆԸ

Այն ի՞նչ ժխտոյ էր պատերազմէն առաջ, լրագրական եւ դրական հրապարակին վրայ...

Մամուլ չունինք երկուքուկէս տարիէ ի վեր, եւ շատեր կը կարծեն թէ ամէն ինչ անշարժութեան դատապարտուած է: Մինչդեռ, հրատարակուած հատորներուն թիւը 30ը անցած է արդէն: Ով որ պատրաստ ձեռագիր ունի, մեկենաս կամ փոխ դրամ կը փնտոէ եւ եթէ կարենայ թուղթ ալ գտնել — դրամը աւելի դերբաւ կը ճարուի քան թուղթը — հատորը պատրաստ է: Կան ալ որ ե՛ւ ձեռագիր ունին, ե՛ւ դրամ: Երբեք այսքան առատ հոսած չէր դրամը:

Այս՝ տեսանելի, չօշափելի արտադրութիւնն է: Իսկ անտեսանելին, դրական երկո՞ւնքը, սպասելով լաւագոյն օրերու կամ... թուղթի առատութեան:

Պարտք սեպեցինք կարճ հարցարան մը ուղղել խումբ մը հեղինակներու.

— Ի՞նչ գրական շլխատանքներ գլուխի հանած կամ ծրագրած էք Զինադադարէն ի վեր (1940 Յունիս) —

Մինչեւ հիմա հասած պատասխանները կը պարզեն կազդուրիչ պատկեր մը: Կը թուի թէ պատերազմական վիճակը փոխանակ թրմրեցնելու տքնութեան եւ արտադրութեան տենդը, փոխանակ ժանդոտելու դրիչները, բացած է լուրջ եւ տեւական աշխատանքի շրջան մը, համատարած լուրթեան մէջ:

Դուք դատեցէք, վերլուծելով հետեւեալ պատասխանները. —

Ա. ԶՊԱՆԵԱՆ. — 1940 Յունիսէն ի վեր, ժամանակիս եւ ուժերուս մեծագոյն մասը հայ գաղթականներու վերաբերեալ եւ այլ հանրային գործերու նուիրուած ըլլալով, չեմ կրցած գրական նոր երկ մը արտադրել, կամ ծրագրուած, մասամբ գրուած գործերէս մին լրացնել: Բայց կրցած եմ գէթ հետեւեալ աշխատանքները կատարել.

1. — «Պետրոս Դուրեանի կեանքն ու գործը» երկասիրութիւնս՝ վերամշակուած ու կարեւոր յաւելումներով ճոխացած՝ պատրաստել նոր տպագրութեան մը համար:

2. — «Պատկերներ» ընդհանուր տիտղոսով գրական էջերու շարքս (1890էն 1895 Պոլսոյ Մասիսին, Արեւիքին, Հայքեմիքին եւ Մաղիկին մէջ լոյս տեսած) հաւաքել, դասաւորել եւ որոշ յղկումներով օրինակել՝ հատորի ձեւով հրատարակուելու համար:

3. — Տաղաչափեալ քերթումներուս ամբողջական հաւաքածուն պատրաստել, երկու հատորով հրատարակուելու համար (մին՝ երկ-

բորդ տպագրութիւն «Բերթուածներ» տխուղօտով այն հատորին որ շատոնց սպառած է) :

4.— Արձակ քերթուածներու, հէքեաթներու եւ քածին էջերու հաւաքածուիս, որուն ֆրանսերէն թարգմանութիւնը լոյս տեսաւ տարիներ առաջ *La Vie et le Rêve* տխուղօտով հատորի մը մէջ, բնագիրը վերակազմել հատորի ձեւով հրատարակուելու համար :

5.— Իմ գրական նախախորձերուս, ոտանաւոր եւ արձակ, գրուած՝ Պէշկէթաշի Մաքրուհեան վարժարանին մէջ եւ Կեդրոնականի ուսանողութեանս առաջին տարիներուն, հաւաքածուն պատրաստել :

6.— *La Roseaie d'Arménie* չորրորդ հատորին որ երեք քառորդով շարագրուած է, լրացումը փոքր չափով մը յառաջացնել :

7.— Միջնադարեան դմայլելի բանաստեղծ Յովհաննէս Թլկուրանցիի տաղերու եւ քերթուածներու հաւաքածու մը կազմել (մեծ մասամբ կատարուած) :

ՎԱՀՐԱՄ ԹԱԹՈՒՆ — Զինադադարին երբ հաստատուիլն անգամ չեմ գիտեր. կ'ենթադրեմ որ Հիւանդութեանս ծանր օրերուն պատահած ըլլայ, որովհետեւ պատերազմի սկզբնաւորութեան մէջ էինք, երբ յանկարծական կաթուած մը զիս մէկէն կը շանթահարէր եւ առաւօտ մը զիս կը տանէին Հիւանդանոց, աթոռի մը վրայ հանելով դուրս եւ այդ ձեւով ալ հրելով ներս՝ Հիւանդակառքէն, եւ երկու ամիս վերջ, 1940 Մայիս 26ին տուն կը դարձնէին, ո՛չ թէ ապաքինած, այլ առաջին օրուան չափ ծանր վիճակի մը մէջ, գրեթէ դիակնային վիճակի մը մէջ։ Տանս մէջ ընդունած յարատեւ ու անձնուէր խնամքները հետզհետէ բարելաւեցին առողջական վիճակս, եւ կնոջս դործօն օժանդակութեամբ — քանի որ տակաւին այսօր իսկ ի վիճակի չեմ ո՛չ թէ անկողնէս իջնելու, այլ նոյնիսկ պառկած վիճակի մէջ անկողնիս մէջ մէկ կողմէն միւսը դառնալու, շուկէս տարիէ ի վեր, միմիայն կոնակի վրայ պառկելէ վերջը, այո՛, կնոջս օժանդակութեամբ կազմեցի Հիմ ու Նոր Տաղերս, իսկ այս տարի կը յուսամ հրապարակ հանել ոտանաւորներու նոր հաւաքածու մը՝ Ամեմայն Զգոշուքեամբ... ինչպէս նաեւ բարակ տետրակ մը որ պիտի պարունակէ միակ եւ երկար քերթուած մը՝ Ուտալիցներ, — եթէ յաջողիմ բարեկամներու նիւթական աջակցութիւնը ապահովել։ Հրատարակելի ունիմ միշտ երկու թատերախաղեր, երկուքն ալ զաւելտ՝ պատանիներու եւ մանուկներու համար :

Հիւանդութենէս ի վեր, այսինքն անկողնիս մէջ, միակ կտոր մը գրեցի, երկայն ոտանաւոր մը, որ սակայն քնարական չէ, այլ երգիծական ոգիով ոտանաւոր մը՝ խօսակցութեան ձեւով, Նրգեցիկ Զրոյց վերնագրով, պարզապէս օփերնէթի ձեւով երգի վերածուելու մտքով գրուած :

Առկից զատ ուրիշ աշխատանքի մը ձեռնարկած եմ քանի մը շա-

բաթ է վեր, աշխատանք մը որ գրական չի կրնար յորջորջուիլ, այլ կը ծառայէ պատրաստելու մեր գրականութեան վաղուան ընթերցողները, ըսել կ'ուզեմ ձեռնարկած եմ Այբեհնարանի մը պատրաստութեանը, եւ եթէ չըլլար բժիշկին պատուէրը՝ մտքի կեդրոնացած աշխատանք մը չընելու մասին, այս մէկ — երկու շաբթուան մէջ, հաւանաբար կրնայի լմնցնել. ամէն պարագայի տակ, վերջին ճիշդ մը պիտի փորձեմ այդ գործն ալ լրացնելու, ինչպէս նաեւ սկսելու՝ Առաջին ՀԱՅ-ԵՐԳԱՐԱՆԻ մը պատրաստութեան, եթէ ունենամ ձեռքիս տակ, քիչ մը անհրաժեշտ նիւթ. բայց ո՛րքէ՛ ճարեմ աղբիւրներ չեմ գիտեր...

ՄԿՐՏԻՉ ՊԱՐՍՄԱՄԵԱՆ. — 1. — Յակոբ Օշականի Կեանքը եւ Գրականութիւնը. պատրաստ է այս ընդարձակ ուսումնասիրութեան Բ. տեւադրութիւնը: Առաջին օրինակը ղրկած էի Երուսաղէմ, մասնակցելու համար Դուրեանի Գրական Մրցամակիմ: Պատերազմին հետեւանքով չեմ գիտեր թէ ի՞նչ ճակատագիր ունեցաւ: 2. — Տիքաթ Զրաֆեանի վրայ դրած ուսումնասիրութիւնն ծրագրային վիճակէն դուրս եկած է արդէն, եւ բազմաթիւ դուլիներ հրատարակութեան պատրաստ են: 3. — Տպագրութեան համար պատրաստ են նաեւ Գրատուն Աստեղատուն անունով երկու հատորներ, նուիրուած մեր վերջին 70 տարուան գրական դէմքերուն: 4. — Գրական գեղարուեստական նշմարներ, ուսումնասիրական փորձեր, պատրաստ: 5. — Գիրքեր եւ Դեմքեր, որոնց մէջ են մասնաւորաբար վերջին 25 տարուան ընթացքին լոյս տեսած գիրքերը, իրենց հեղինակներով:

ԱՐՄԷՆ ԱՄՈՒՐ. — Ունիմ բազմաթիւ ձեռագիրներ, որոնցմէ հատոր մը լոյս տեսած է արդէն, «Լուսթեան Խորհուրդը»: 1940էն ի վեր պատրաստած եմ երկու հատորներ. — 1. — Պատերազմը (տպագրութիւններ). — 2. — Իմ Կատուա եւ իր Օրագիրը:

ՀՐԱՉ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ. — Քանի մը պատմութեան գուրս, գըլխաւորաբար վերջացուցած եմ երկու վիպակ, որոնց մէկը, «Մեւ Կատուններ», արդէն սկսած էր լոյս տեսնել «Զուարթնոց»ի մէջ, իսկ միւսին խորագիրն է «Առաջին Թողութիւնը»: Ասոնցմէ զատ բազմաթիւ տետրակներ ունիմ մտածումներու՝ գրական, իմաստասիրական եւ ընկերային նիւթերու շուրջ: Բայց այն գործը որ ամէնէն առելի գրաւած է հիմա զիս՝ «Մեր Կեանքը»ին Բ. հատորն է:

ԶԱՐԵՀ ԳԱԶԱՉԵԱՆ (նախկին խմբագիր «Հայ Գրականութիւն» ամսագրի) — Համարձակութիւն չունիմ գրական աշխատութիւններու մասին ծանրանալու: Բայց եւ այնպէս, գրականութիւնը սրտիս շատ մօտ է, հետեւաբար՝ գրելն ալ որոշ աշխատանքներու նուիրելու միշտ պատրաստ:

Որոշած եմ, օրինակի համար, պատերազմին վերջ՝ վերսկսիլ «Հայ Գրականութիւն» գրական ամսաթերթիս (Զմիւռնիս, 1911-1914)

հրատարակութիւնը: Առաջին թիւը պիտի ըլլայ ստուար բովանդակութեամբ՝ մօտաւորապէս 400 էջ, նահատակ ու մեղմէ հեռացած դրողներու՝ քովս մնացած անտիպ յօդուածներով եւ մեր ներկայ լաւագոյն գրիչներու օտանդակութեամբ խմբագրուած: Ասիկա աշխատանք մըն է, որուն արդէն հիմակուրնէ լծուած եմ, յարմար պարագային՝ առանց դժուարութեան ճամբայ ելլելու համար:

Զեռնարկած եմ նաեւ, «Գրական Պատմութեան» մը, 1850էն մինչեւ մեր օրերը, որ արեւմտահայ գրականութեան մանրամասն հիւսուածքը ներկայացնող դործ մը պիտի ըլլայ, հիմնուած՝ աւելի անձնական ըմբռնումներու եւ տպաւորութիւններու վրայ:

Իբրեւ խմբագիր, իբրեւ հրապարակագիր, իբրեւ հեղինակ եւ իբրեւ դաստիարակ՝ Մատթէոս Մամուրեան դեռ կը մնայ մեր գրականութեան ու մշակոյթին ամէնէն հաստատուն սիւներէն մէկը: Իր մահէն վերջ, դժբախտաբար, ան գրեթէ մոռցուած է, կարծես՝ անտեսուած: Ծրագրէ աւելի, լուրջ աշխատանքի մը ձեւը առած է ինծի համար՝ անոր կեանքին ու գրական գործունէութեան վրայ աշխատասիրութիւն մը մէջտեղ բերելու բաղձանքը՝ իբրեւ հայրենակից, իբրեւ իր աշակերտը՝ պարտք մը կատարած ըլլալու համար:

Ահաւասիկ, ծանր աշխատանքներու շարք մը, թերեւս կարողութենէս վեր, որ կը սպասէ լաւագոյն օրերու, խաղաղութեան փրկարար շունչին...:

ՆՇԱՆ ՊԵՇԻԿՍԱՇԼԵՑՆ.— 1940 Յունիսէն ի վեր լրացուցած, ամբողջովին գրած եւ ծրագրած եմ, հետեւեալ երկասիրութիւնները.—

- 1.— «Պատմութիւն Աստվառման» կտորը որ կը գտնուի «Երգիծավէպեր» հատորին մէջ, գրուած է 1940 Յունիսէն վերջ: —
- 2.— Լուլուտի (հրաշավէպ՝ բիւզանդական շրջանէն), տպուած գիրք, գրած եմ 1940ին (Յունիս — Օգոստոս): —
- 3.— Լիւտէսեմ Օրագիր (վեցամսեայ օրագրութիւն մը, մեծ մասով երգիծական): Անտիպ:
- 4.— Տանկ (երկարաշունչ երգիծավէպ՝ փարիզահայ կեանքէ): Այս երկին վերջին մասը գրուած է 1940 Յունիսէն վերջ: —
- 5.— Մեր պարտէզ (երգիծական նոր շարք մը ուր ներկայացուած են «մեր ագգային ներկայացուցիչները», «մեր բժիշկները», «մեր մարզիկները», «մեր դերասանները», «մեր պճնասէր Հայուհիները», «մեր նոր հարուստները», «մեր նոր սերունդը», «մեր նպարավաճառները», «մեր յուշարկաւորները» եւայլն: Թերաւարտ: Այս շարքը որոշած եմ լրացնել 1943 տարւոյ ընթացքին: Անտիպ: —
- 6.— Պատմութիւն Արեւմտեայ Թատրոնի եւ Կինսագրութիւն Դերասաններու. ծրագրուած բաղձակողմանի աշխատութիւն մը: Գլուխ հանելու համար պէտք է որ, երկու տարի, ամէն զբաղումէ ազատ ըլլամ ու նուիրուիմ նորանոր պրպտումներու եւ ուսումնասիրութեանց:

ԶԻԹՈՒՆԻ. — Պատերազմին սկիզբէն՝ լծուեցայ դրական լուրջ դործունէութեան: 1. — խմբագրեցի՝ երեք հարիւր էջոց դրուածք մը, «Երէկ ու Այսօր»: — 2. — Տպագրութեամբ լոյս ընծայեցի՝ դրուածքներէս փունջ մը (225 էջ)՝ «Բիւր Ակ.», Հազար Ակ...»: — 3. — Երեսնեակ մը տարիներէ ի վեր (1907էն սկսած)՝ անդուլ ուսումնասիրած Հայ Ժողովրդական Դիւցազնավէպը — Սասմանց Տուն, Սասմայ Ծուր կամ Սասունցի Դաւիթը — խմբագրեցի, քառասնեակ մը փոփոխականերու ամբողջութիւնը վերականգնելով իր Եօթը Ծիւղերուն մէջ, ուտամաւր, ՍԱՍՈՒՆԱԿԱՆ անունին տակ: Բախտաւորութեայ նաեւ՝ անմիջապէս մամուլի յանձնելով Առաջին Հատորը: Ցարդ տպուած է 700 էջ (պիտի կադմէ հաւանաբար 850) — 900 էջ: Երկրորդ Հատորը՝ անմիջապէս յետոյ:

ԲԻԻԶԱՆԴ ԹՕՓԱԼԵԱՆ. — Մամուլի տակ ունիմ բանաստեղծութեանց նոր հատոր մը՝ «Հրախաղութիւն», նկարազարդուած իմ ձեռքով: Կ'աշխատիմ արձակ դրուածքներու վրայ, որոնք պիտի ամփոփուին մէկ հատորի մէջ:

×

Անշուշտ կան ուրիշներ ալ, գլուխն ըլլալով՝ նարդունին որուն ընդարձակ պատասխանը կը կազմէ պատմութիւնը բազմակողմանի եւ անօրինակ երկունքի մը: Այդ մասն ալ յառաջիկային:

Իսկ հեռաւորները, — անշուշտ անոնք որ Եւրոպա կը գտնուին: Հարցարան չէ ուղղուած անոնց, բայց լուրեր չեն պակսիր:

Յ. Ժ. ՍԻՐՈՒՆԻ (Պուրէշ). — Տարիներէ ի վեր կը պրպտէ ու կը տքնի: Այս տարի եւս ձեռնարկած է «Անի» Տարեգիրքին հրատարակութեան, երկու լեզուններով, ուսմաններէն եւ գերմաներէն, ամբողջովին նուիրուած հայկական մշակոյթին: Յետոյ, արդէն տպագրութեան յանձնած է հայերէն հատոր մը — նիշեր եւ տպաւորութիւններ, Ռուսահայ մէջ կատարած պտոյտներէն:

Կսկիծ մը՝ այս առթիւ. — «Միայն թէ պղտիկ ցաւ մը ունիմ: Ռուսէն լեզուով աշխատանքներս մեծապէս արգելք կ'ըլլան լրացնելու եւ լոյս ընծայելու հայերէն պատրաստ նիւթերս, որոնք այնքան ալ քիչ չեն: Գիտե՞ս ինչ է պատճառը, — ուսմաններէն երկերուս համար հրատարակիչը չատ է, մինչ հայերէն գիրքերուս բացը ես է որ ստիպուած եմ մտածելու»:

Կ. ՄԵՀԵԱՆ (Ղազարոսեան կամ Վ. Իշխանեան, Ֆիլիպէ). — Քաղուած նամակէ մը. — Ես դրական աշխատանք չկրցայ տանիլ: Մտքիս մէջ բաւական նիւթ կայ թատրոնի եւ պատմութեան: Բայց այնքան յոռետես դարձեր եմ որ չորս տող բան իրարու քով բերելու կարելիութիւն չունեցայ: Երկրագործ դարձայ, բառին բովանդակ իմաստով: Ոչինչ. գրիչը վերածեցինք բրիչի: Քառասուն տէքար է ագարակս: Այս տարի առատ գետնախնձոր տնկեցի: Ամէն օր խոզերը

եւ հաւերը կերակրել, բոյսերը ջրել տալ եւն.:

Սէք մըն ալ՝ դէպի «գաւառ».—

ՏԱՐԱՉ (Եր. Տ. Անդրէասեան). — Գերմաներէնէ թարգմանած է վէպ մը, «Բրիտտոս Կայսր», հայկական կեանքէ: Կը դովէ ու կը դովէ խոր յափշտակութեամբ: Գերմաներէնի թարգմանած է բաղմաթիւ հայերէն երգեր եւ ... Շարականները: «Ժամանակ անցընելու համար ըրի»: Եւ դեռ ուրիշ աշխատանքներ որոնց մանրամասնութիւնները ձեռքի տակ չունինք:

ՓԱՅԼԱԿ ՍԱՆԱՍԱՐ (Մարտէյլ). — Ուսուցիչ էր, դարձած է պախալ, ուրիշ խօսքով, տեսակ մը բեռնակիր: Աւտոն ժամը Յին շուկան է, մէկ — երկու ժարկ ուտելիք ճարելու եւ քաղաքէն Պոմոն փոխադրելու համար, բեռները շալակն առած մինչեւ հանրակառք եւ հանրակառքէն ալ խանութ: Եւ սակայն կ'արտադրէ, թէեւ ծանօթ չենք մանրամասնութեանց: «Պատրաստ նիւթեր ունիմ ձեզի դրկելու համար»:

ԱՀԱՐՈՆ (Տառուրեան). — Մարտէյլ կը գտնուի պատերազմէն ի վեր: Հայաշատ արուարձան մը՝ Պոմոն կը բնակէր մինչեւ անցեալ տարի: Հիմա քաշուեր է ուրիշ արուարձան մը, Վալպարէյլ, ուր մատի վրայ կը համրուին հայ ընտանիքները: Անշուշտ կ'երկնէ մենութեան մէջ, այս անգամ արձակ: Պատկե՞ր, պատմութե՞ք, վէպ, — դադանիք է արւ այժմ:

ԲՈՒԻԲԷՆ ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ.— Գաշուած էր հարաւային Ֆրանսա, պատերազմէն առաջ (Պորմ, Վարի նահանգ): Մահուան լուրը առնելով (1942 Մայիս 12), նամակով մը տեղեկութիւններ խնդրեցինք տիկինէն, իր ձգած գրական աշխատանքներու մասին: Պատասխան. — Հանգուցեալը ձգած է երկու աշխատութիւններ գրեթէ պատրաստ հրատարակութեան համար, նաեւ շատ մը ձեռագիրներ եւ նիւթեր խիստ շահեկան աշխատութիւններու համար զոր կարգի պիտի դնէր այս ձմեռ:

Տակաւին կան դերիները, — անոնք որ անուն մը չինած էին արդէն կամ կը խոստանային, — Զ. Որբումի, Աւետիս Մետումեմց (Մելքոնեան), Ա. Կապեմց, Միտաֆ Միրզէ եւն.: Իրենց առօրեայ կեանքի եւ աշխատանքի մասին լուրեր կը ստանանք պարբերաբար, բայց թէ կրցա՞ծ են գրական — գեղարուեստական արտադրութիւններ ալ կատարել, գերութեան տառապանքին մէջ, — ի վիճակի չենք պատասխանելու: Երկուքուկէս տարի է ի վեր ոչ մէկ լուր երիտասարդ գրողէ մը՝ Ա. Սեմա (Գեղամ Աթմաճեան):

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՇՈՒՆՁՐ ԽԱՂԱՂԱԿԱՆԻ ԱՓԵՐՈՒՆ ՎՐԱՑ

Մոռցուած դերք մը, — հինգ վեց տարուան, բայց մոռցուած, — Նետրլամտական Արեւելեան Հնդկաստանայ հայ գաղութի պատմութիւնը սկիզբէն մինչ մեր օրերը. դրեց՝ Յորդ. Տէր Կ. Յորդանանեան, Նոր Զուլայեցի: Ի լոյս ածուած Բատալիայի «Գրաւոր աշխատանայ Սնդուկ»ի ծախքով: Տպ. Երուսաղէմ, Ս. Յակոբայ վանք, 1937:

Բարեպաշտ վարժապետ մըն է գրողը, «Իր տարաշխարհիկ հայրենակիցներու անփիլոն քահանան եւ անբեմ ուսուցիչը», ինչպէս կ'որակէ Թորդոմ արք. յառաջաբանին մէջ: Բայց, ո՞րքան հում նիւթեր կրցեր է հաւաքել, հակառակ բազմապիսի դժուարութեանց: «Պատմութիւնս պատրաստելը 21 ամիս տեւեց. նախ նիւթեր հաւաքելու դժուարութիւնն էր, երկրորդը յառաջացած հասակս, երրորդը աչքերիս լոյսի պակսիւր եւ վերջապէս երկրի տաք, ճնշող կլիման: Գոհ եւ երջանիկ եմ սակայն, որ կարացի աւարտ հասցնել»:

Հեղինակին կազմած մանրամասն վիճակագրութեան համաձայն, Ճաւայի եւ միւս վայրերու Հայերու թիւն էր 500: «Մաղթենք Ամենակալ Տէրը ամէնին եւս ապահով պահէ, տայ յաջողութիւն եւ համերաշխ ոգի: Ամէն»:

Ի՞նչ հեղնութիւն, այս «ամէն»ը, քանի որ հեռաւոր Խաղաղականի այդ ցիրուցան կղզիներն ալ պատերազմի դաշտ են այսօր:

Շատոնց կորուստի դատապարտուած համրանք մըն էր այս ալ — եթէ ոչ արդէն կորսուած — հակառակ փառաւոր եկեղեցիներու եւ մեծադուժար հարստութեանց:

Օրինակ, «Հայկեան Միաբանութիւն»ը, որ հիմնուած էր 1852ին, Բաղաւիա, 1933ին ունէր 73.000 գիրդէր դրամագլուխ (գիրդէր = 10 ֆրանք, այն ատենուան արժէքով): Թորդոմ արք. 1917ին հանդանակած է 80.000 գիրդէր, իբրեւ կաթող. պատուիրակ: Մեծահարուստ մը իր երկու աղջիկները օտարներու հարս է տուած, իւրաքանչիւրը 60.000 գիրդէր դրամօժիտով: Մեծադուժար հանդանակութիւններ կատարուած են Սասունի սովեալներուն համար (1894), Կովկասի սովեալներուն համար (1905 - 6), Հայաստանի սովեալներուն համար եւն.: Տակաւին չենք յիշեր եկեղեցիներու շինութեան համար ծախսուած պատկառելի դուժարները, կրթական նպաստները, Զուղայի յատկացուած նուէրներն ու կտակները:

Այս ցիրուցան տարագիրները մասնակցած են նաեւ արեւմտեան Հայաստանի ազատագրութեան պայքարին, դեռ 1891էն, կազմելով «Հայոց Խրախուսական Միաբանութիւն»ը, Սուրապայայի մէջ, խորհրդակցութեամբ Կարնեցի լուսանկարիչ Օ. Քիւրքճեանի (քաղաքական փախստական, մեռած 1903ին): Միութիւնը ունեցեր է նախ 20, յետոյ 40էն աւելի անդամներ, մասնաւոր կանոնադրութեամբ մը ու

րուն առաջին յօդուածով կը բացատրուի նպատակը. — «Ըստ նիւթական կարողութեան նպաստել այնպիսի ազդեղուտ գործերի որ կը վերաբերին հայրենիքի ազատագրութեանը»: Իսկ միջոցները. — «Ընթերցարան հայերէն եւ մի քանի օտար թերթերի, ազգայինների եւ հայրենեաց մասին տեղեկութիւններ ունենալու»: Միութիւնը 13 տարի տեւելէ վերջ կը լուծուի 1904ին: «Լրագիրները երկար տարիներ ութ արկղների մէջ շրջաբերուած էին անդամների մէջ յաջորդաբար, շաբաթը մէկ»: Իսկ 1880ին կազմած էին Սահմանագրութիւն մը, ազգ. գործերը եւ հարստութիւնները վարելու համար: Այս առթիւ նախատեսուած վարչութեան անունը չէի՞ք ուզեր իմանալ, — «Համալսական Ատեան Յամաճմանաց Ժողովրդեանն Հայոց Ի Ջաւա» (Ապահովաբար հոլանտերէնէ թարգմանուած):

Քանի մը տարի առաջ իրազեկ մը 300 կը հաշուէր Սուրաբայայի Հայերուն թիւը: Բայց մեծ մասը օտարացած է տարիներու ընթացքին, խառնուելով բնիկներու եւ Հոլանտացիներու հետ: «Այժմ հազիւ 30 — 40 հոգի են մնացեր որ քիչ շատ կը հասկնան մայրենի լեզուն: Թէեւ ամէն կիրակի պատարագ ունինք, բայց շատ քիչեր ներկայ կ'ըլլան: Այժմ ձեռնարկուած է պատարագը հոլանտերէնի թարգմանելու. վասն զի երբ կը հարցնեն թէ ինչո՞ւ եկեղեցի չես գար, կը պատասխանեն. — «Ձեռք հասկնար»:

Վերջ յիշուած 500 Հայերէն 3—4 հոգի կը գտնուին այն բոլոր կողմերուն մէջ որ շափոնի ձեռքն անցած են այժմ, — Սուլօ (Սողոմոն), Պալի, Պորնէօ, Սումաթրա, Մակասար, Մելլեպըս (Չէլեպեան) եւն., իսկ մեծագոյն մասը՝ Պաթավիա եւ Սուրապայա:

× Շահեկան էջ մըն ալ բրիտանական Հնդկաստանէն: Պուլեցի մը, «պարոն Պօղոս Պետրոս Լազարովիչ», Հնդկաստան ճամբորդած ըլլալով, իր տպաւորութիւնները կը հրատարակէ հատորի մը մէջ, — «Մտորագրութիւն Կալկաթայ քաղաքի» (Տպ. Վենետիկ, 1832): Հեղինակը կը յիշէ խլրաբանչիւր քաղաքի մէջ հաստատուած Հայերու թիւը, կը նկարագրէ անոնց կեանքը, եւ Ակրայի մասին կ'ըսէ.

— « յԱկոնս տաւ մի: Բանգի բնակէ անդ Թակըվը Պետրոսեան՝ որ կոչի Կոննէլ Թակուր: Եւ է առ ապարապիտ քաղաւորին Ակաթալապասայ եւ անի ընդ իւրեւ՝ որպէս պատմեմ՝ գումդ գօրաց Հայոց, արս ընտիրս իբր հարիւր՝ յայլ եւ յայլ քաղաքաց, այլեւ Կոտասնդ-Մակալսեցիս յեմիդպիտէ եւ ի Սաւաթիոյ: Եւ եմ իմեմ եւ գօրք իւր սիրելիք յաչս քաղաւորին եւ քիկնադաւի մարա»:

Ը

Հասկնալիկ Այգոյան
Գումիւրէ — Մարտիտ

